

Materiály

Rodiště cihel Jestav. Osudy collaltovské cihelny v Okříškách 1922–1942

JAN KOUMAR

Abstrakt

Dieser Beitrag befasst sich mit der Geschichte einer mährischen Ziegelbrennerei, die sich im Besitz der Adelsfamilie Collalto befand. Diese Ziegelbrennerei wurde im Jahr 1922 von Emanuel Collalto e San Salvatore in Okříšky gegründet. 1931 wurde sie zum Entstehungsort des später sehr verbreiteten Hohlziegels JESTAV, der vom Ziegelmeister Josef Prášil erfunden wurden. Der Beitrag berichtet auch über andere Patente, welche den Ziegel JESTAV nachgemacht und der Ziegelbrennerei in Okříšky stark konkurriert haben. Es waren jedoch gerade diese Hohlziegel, mit welchen die Ziegelbrennerei die Wirtschaftskrise in den 1930er- Jahren überleben konnte. Der Beitrag beleuchtet auch die Tätigkeit des letzten Leiters der Ziegelbrennerei Okříšky, Eduard Mensdorff-Pouilly. Die dargestellte Geschichte der Ziegelbrennerei endet im Jahr 1942, als die Ziegelproduktion eingestellt wurde und erst nach der Enteignung der collaltschen Güter in Mähren wiederhergestellt werden sollte.

Schlüsselwörter

Ziegelbrennerei, Collalto, Okříšky, Industrie in Mähren, der Mauerziegel Jestav

Jestavka, dutá, z pěti stran uzavřená cihla byla ve stavebnictví od třicátých let dvacátého století významným prodejním hitem. Technicky vzato šlo vlastně o přelísovanou dutou tvárnici o formátu dvou normálních cihel plus spára, jejíž zavedení přineslo mnohé výhody: od rychlejšího postupu stavby a tepelné izolace zdiva, přes mnohem rychlejší sušení (do pece se Jestavek vešlo až o 25 % více) až k úsporám na hmotě. Dvojcihla s vyraženým obchodním logem JESTAV došla značné slávy, vyráběna byla po celém Československu na strojích neméně proslavené blanenské firmy K. & R. Ježek a dostala se i do učebnic stavitelství.¹ Výrobou Jestavek se ve své době chlubila řada závodů,² málo známý je však

- 1 Např. BÁRTA, Rudolf: *Keramika. Část I. Cihlářské zboží*, Praha 1941, s. 466 či TAJOVSKÝ, Václav: *Stavitelství*, Praha 1959, s. 63, dále KOHOUT, Jaroslav – TOBEK, Antonín: *Zednictví. Tradice z pohledu dneška*, Praha 1998 (přetisk z roku 1948), s. 55 či konečně DOBROVOLNÝ, Bohumil – HRABA, Josef: *Přehled stavitelství*, Praha 1950, s. 210 nn.
- 2 Např. cihelna Františka, Jaromíra a Jana Chmela v Ostravě, cihelna Karla Löwa ve Žďáru nad Sázavou, cihelna velkostatku v Dětenicích. V Koryčanech byly Jestavky chloubou cihelny Antonína Kučery (k tomu viz BAR-TOŠÍKOVÁ, Jarmila: *Historie a současnost podnikání na Kroměřížsku a Holešovsku*, Žehušice 2010, s. 107).

fakt, že jejich rodištěm byla cihelna v Okříškách, vsi ležící 10 kilometrů severozápadně od Třebíče, že jejich otcem byl zdejší cihlářský mistr a správce Josef Prášil³ či že za jejich výrobou stál italský rod Collalto e San Salvatore a jeho podnikatelské aktivity v dobách první Československé republiky.

Osudy dnes již neexistující cihelny v Okříškách⁴ nejsou sice nijak výjimečné ani strhující: vznikla ve dvacátých letech dvacátého století, ve třicátých letech ji výrazně zasáhla hospodářská krize, výrobu musela zcela zastavit v roce 1942, kdy byl jejím ředitelem zeť majitele velkostatku, knížete Manfreda Collalto e San Salvatore, hrabě Eduard Maria Mensdorff-Pouilly, v roce 1946 pak přešla do majetku státu. Přesto nejsou nezajímavé: historie Jestavek je jen velmi málo zmapovaná,⁵ bez zajímavosti též není fakt, že u jejich zrodu a zprůmyslnění výroby byl právě rod Collalto, který se historicky jinak průmyslového podnikání nikdy příliš neúčastnil.⁶ Cílem tohoto textu je proto do kontextu zasazený pohled na osudy cihelny od dob její modernizace ve dvacátých letech dvacátého století až do roku 1942, dále na historii výroby cihly Jestav na statcích Collaltů a v okolí. K dosažení tohoto cíle se text opírá především o materiály *Rodinného archivu Collaltů* a fondů *Velkostatku Brtnice* a *Ústřední správy collaltovských statků* uložených v Moravském zemském archivu v Brně (dále jen MZA) a navazuje na bádání o cihelnách v jiných lokalitách.⁷

Okříšky, Collaltové a cihelna

Okříšská cihelna vznikla přestavbou původní polní cihelny v roce 1922 za Emanuela Josefa Collalto e San Salvatore.⁸ Okříšky (Okřisko či v době II. světové války Klein Wartenberg) v té době nabývaly na významu díky železnici. Výstavba *Severozápadní dráhy*, projektované jako dálková linie Vídeň – Berlín, přivedla na tamní nově vzniklé nádraží první vlak již 26. března 1871, pravidelná doprava byla zahájena o měsíc později a železnice do té doby málo významnému místu dala velký hospodářský impulz. Okříšky rostly, mezi lety 1869–1900 stoupl počet jeho obyvatel téměř o polovinu (z 651 obyvatel na 961).⁹ K *Severozápadní dráze* (ÖNWB) přibyla později *Českomoravská transverzální dráha*, která je spojila s Božím Požehnáním (dnes Zastávkou u Brna) a Brnem, kolem okříšského nádraží

3 Ve Sborníku Okresního muzea Blansko z roku 1979 tuto skutečnost sice v poznámce pod čarou uvedla autorka článku o firmě K. & R. Ježek (JANČÁLKOVÁ, Blažena: *Nástin dějin firmy K. & R. Ježek v Blansku do roku 1945*, Sborník Okresního muzea v Blansku 1, 1979, s. 11–14), všechny ostatní zdroje, včetně učebnicových, však o původu cihel mlčí.

4 V obci se po ní dosud dochoval název autobusové zastávky a lokality.

5 Cihelna si například nevysloužila jedinou zmínku v jinak zajímavé publikaci o historii podnikání na Třebíčsku: BEČKOVÁ, Jana: *Historie a současnost podnikání na Třebíčsku*, Žehušice 2003.

6 Snad jedinou výjimkou byl vznik textilní manufaktury v paulánském klášteře v Brtnici v době napoleonských válek za prvního knížete Eduarda. Založena byla roku 1800, formální tovární oprávnění získal Eduard Collalto v roce 1802, po skončení kontinentální blokády se ale podnik dostal do krize a roku 1818 byla výroba zcela zastavena. JANÁK, Jan a kol.: *Dějiny Brtnice a připojených obcí*, Brno 1988, s. 199–200.

7 Např. LYČKA, Daniel: *Historie zaniklých cihlen břeclavského okresu po roce 1945*, Mikulov 2017; FREIWILLIG, Petr: *Technické stavby Frýdlantska: dopravní stavby a objekty, cihlářství a cihelny, zámecký pivovar*, Liberec 2011.

8 Více o jeho životě i zajímavé osobnosti viz KOUMAR, Jan: *Emanuel Collalto e San Salvatore. Tři pohledy na život „posledního muže starého režimu v Rakousku“*, Moderní dějiny 2, 27, 2019, s. 31–53.

9 NOVÁČEK, Aleš: *Analýza vlivu vybraných faktorů na vývoj sídelního systému Vysočiny od roku 1869*, Vlastivědný sborník Vysočiny, Oddíl věd společenských XV, 2006, s. 91–106.

vyrostly provozní budovy, kasárny a byty zaměstnanců, železničáři měli i svůj vlastní konzum. Od původní osady pod zámkem, využívaným v té době již jen jako byty úředníků, rostlo osídlení právě směrem k nádraží. V roce 1913 v městečku vzniká expozitura heraldické fary, již v roce 1882 vyrostl při budově statku panský lihovar, mezi lety 1883–1892 vybudoval v obci brněnský podnikatel František Engelmann pilařský podnik.

Na myšlenku postavit v Okříškách novou cihelnu připadla *Správa collaltovských statků v Brtnici* již v předválečném období, oproti obdobným podnikům rozestým po celém collaltovském fideikomisu¹⁰ nabízely totiž Okříšky právě blízkost železnice a její přepravní možnosti. Stávající polní cihelna byla přitom malá a nedostačující, v žádném případě nemohla konkurovat okolním podnikům v Třebíči i Jihlavě. Správce okříšského statku navíc objevil muže nejen vhodného, ale i dostatečně vzdělaného a zručného k vedení cihelny – Josefa Prášila. Kníže Emanuel s realizací nového podniku i s osobou správce souhlasil, první plány byly vytvořeny v roce 1913, projekty na stavbu kruhové pece vznikly o rok později,¹¹ avšak ke skutečné realizaci došlo teprve po válce v nově vzniklém Československu. Teprve tehdy – v roce 1920 – byl *Ústavem chemické technologie Českého vysokého učení technického v Brně* proveden rozbor hlíny: shledal její mocnost dostatečnou pro výrobu 2–3 milionů kusů cihel ročně po dobu 75–100 let, hlína se navíc ukázala po rozmělnění dostatečně dobrou i na pálení tašek.¹² Parní cihelna s kruhovou pecí vyrostla právě na jejím ložisku u rozcestí silnic do Zašovic a Heraldic, hned v sousedství dráhy, 1,5 km od nádražní budovy. Okolo vedl od lesa do statku vodovod, který měl zajišťovat dostatečné množství vody pro výrobu. Centrální budova se dvěma komíny zahrnovala samotnou kruhovou pec, připojenou lisovnu, strojovnu a kotelnu. Západně od ní pak vznikla správcovská budova, budova bytů pro dělníky (popisná čísla 151, 164, 165 A a B), dům mistra, stájové budovy, přístřešky na uhlí, koupelna a dřevěná pumpa.¹³ Okříšská cihelna od počátku prosperovala, kruhová pec totiž obecně snižovala spotřebu paliva až o tři čtvrtiny,¹⁴ díky čemuž byla výroba levnější. Dodávala cihly, střešní tašky a odvodňovací potrubí do širšího okolí.

Pozemková reforma mladého Československa ponechala cihelnu ve vlastnictví Collaltů, v jejím průběhu nicméně zemřel podivínský kníže¹⁵ Emanuel a dědicem se stal jeho podnikavý prasynovec Manfred, který ve svých rukách spojil obě tradiční državy rodu: italské San Salvatore i moravské statky s centrem v Brtnici. S řízením rozlehlého dědictví mu pomohly jeho děti. Se svou manželkou Theklou, rozenou Ysenburg-Büdingen měl totiž pět potomků: dva syny, staršího Oktaviána a mladšího Rambalda a tři dcery, Giseldu, Annu a Polyxenu. Zatímco italských statků se po vojenské službě v italském Udine ujal mladší

10 Byl desátý největší na Moravě. Blíže k němu viz KOUMAR, Jan: *Vídeňská a moravská sídla Emanuela Josefa 4. knížete Collalto e San Salvatore*, Historica 1, 10, 2019, s. 33–47.

11 MZA, F 16 Velkostatek Brtnice, inv. č. 664, kart. 1031, f. 2.

12 Tamtéž.

13 MZA, F 16, inv. č. 666, kart. 1031, Pojištění cihelny.

14 FREIWILLIG, P.: *Technické stavby Frýdlantska*. Autorem patentu kruhové pece byl tehdy berlínský městský stavitel Friedrich Eduard Hoffmann. V roce 1870 tvar pece změnil z původního kruhového na mnohem výhodnější tvar oválný.

15 Co se užívání šlechtických titulů týče, byly sice v Československu zrušeny v prosinci 1918, avšak všechny citované archivní materiály jsou dokladem skutečnosti, že majitelé velkostatku i pozdější ředitel cihelny byli nadále v písemné komunikaci oslovováni tituly kníže, hrabě, hraběnka a jejich německými tvary. Co naopak v dopisech po roce 1918 okamžitě mizí, je predikát Durchlaucht.

syn Rambald (Rami), starší syn a budoucí dědic Oktavián (Tadi) se po vojenské službě v Římě usídlil na zámku v Brtnici,¹⁶ kde se začal zaučovat ve správě srdce celého bývalého panství: Brtnice a Okříšek s Pokojovicemi.¹⁷ Manfred sám se zabydlel na zámku v Uherčicích, který nechal opravit. Své tři dcery dobře provdal. Nejmladší z nich, Polyxena (Pati), se v červnu 1928 provdala za Alfreda Josefa Lichtensteina,¹⁸ Anna (Anni) si již o šest let dříve vzala markýze Ferdinanda Piattiho a nejstarší Giselda (Didi) se vdala za Eduarda (Doda) Maria Josefa hraběte Mensdorff-Pouilly.

Cihelnu, jejíž technickou stránku i zaměstnance řídil Prášil, v roli ředitele zpočátku vedl správce okříšského statku Matoušek a záhy se výrobou v obci a okolí dobře zavedla. V roce 1930 bylo pro dopravu do blízkých vesnic a městeček nutno koupit vlastní auto – model Praga 40 HP s velkým valníkem. Chybělo však něco, co by okříšský závod prosadilo před konkurencí v Třebíči, Lukách nad Jihlavou či v Jihlavě. Takovým trumfem se měly stát nové duté cihly.

Cihly Jestav a jejich konkurence

Duší celé cihelny se hned od počátku stal zmíněný Josef Prášil. Tento nesporně technicky talentovaný muž v roce 1920 vystudoval keramickou školu v Bechyni a ochotu ke vzdělávání projevil i po nástupu ke Collaltům v červnu 1922. O pět let později vykonal mistrovskou zkoušku, způsobilost k obsluze parních kotlů a parního stroje mohl doložit osvědčením z roku 1925¹⁹ a kromě toho, že příkladně zvládal své pracovní povinnosti v cihelně, čas mu zbyl i na práci na vlastních výrobcích. V roce 1931 si tak přihlásil u Patentového úřadu v Praze přihláškou č. 9257/31 návod na výrobu dutých cihel, načež mu byl udělen patent č. 3775-31 tř. 80b na formu a způsob jejich výroby a dále patent 43275-31 na stroj a způsob výroby na něm.²⁰ Po zkoušce pevnosti v tlaku, provedené doktorem Otakarem Kallaunerem v Brně (tyto tvárnice prokázaly průměrnou pevnost 76,6 kg/cm²), mohla být výroba Jestavek zahájena.

Vyráběly se na šnekovém lisu jako normální cihla, následně však byly přelísovány v uzavřené formě, čímž se jejich materiál zhutnil. Díky tomu Jestavky dosahovaly lepší pevnosti v tlaku než obyčejné cihly, významné byly též jejich tepelně izolační vlastnosti, pro něž o třetinu tenčí zdi měly stejnou průteplivost jako zdi z obyčejných cihel.²¹ Stroj i formu, Prášilův patent, vyrobila slavná blanenská firma K. & R. Ježek.²² Ta s postupem

16 Celá rodina, včetně knížete Manfreda, měla italské občanství, s jehož získáním měla – z důvodu svého spojení s bývalým Rakouskem-Uherskem – významné problémy. Srov. MORO, Pierandrea: *Collalto. Storia di un casato millenario*, Roma 2018, s. 128.

17 Na zámek se nastěhoval v prosinci 1928 (srov. SOKA Jihlava, OÚ Brtnice, Pamětní kniha městyse Brtnice, s. 199).

18 MZA, G 169 Rodinný archiv Collaltů, inv. č. 259, kart. 394, fol. 60–63.

19 Ke všem dokladům viz MZA, F 16, inv. č. 665, kart. 1031, fol. 721.

20 MZA, G 169, inv. č. 179, kart. 389.

21 KOHOUT, J. – TOBEK, A.: *Zednictví*, s. 55.

22 Firmu založil v roce 1846 blanenský rodák Karel Ježek starší, jeho synové Karel a Robert jí však v roce 1889 rozšířili již pod názvem K. & R. Ježek, strojnická továrna a slévárna Blansko o nové haly a slévárnu. Od roku 1902 pak firma vyráběla zařízení pro cihelny. Odbyt byl zajištěn po celém Rakousko-Uhersku, k budovám firmy mezi lety 1910–1911 přibyla správní budova postavená podle zámětku Miramare u Terstu (viz BRÁNSKÝ, Jaroslav: *Ježkové z Blanenska*, Brno 2007, s. 45–68).

času ovšem začala mít na Jestavkách vlastní zájem. Velké hospodářské ztráty jí totiž přineslo členství ve firmě Isoterit – vyráběla podobné duté cihly o velikosti běžné cihly, avšak uzavřené ze všech stran. Jestavky se na rozdíl od Isoteritu – který se z mnoha důvodů neosvědčil²³ – prosadily mnohem šířeji. Prášil proto firmě bratři Ježkových prodal svůj patent na výrobu lisu, který se měl následně stát jedním z hlavních a komerčně nejúspěšnějších výrobků jejich blanenského závodu. První vyrobené a do zkušebny zaslané vzorky okříšských Jestavek byly cihly o rozměrech 29 × 14 × 12,8 cm a váze 6010 g, přičemž v každé, z pěti stran uzavřené cihle byly dva otvory o světlosti 9 × 11 cm a hloubce 10 cm. Síla stěn cihly byla tudíž 2,5–2,7 cm.²⁴ Protože Prášilův vynález sliboval dobré zisky a cihlářský mistr byl i víc než zručný člověk, Manfred Collalto s ním uzavřel výhradní smlouvu o přenechání výroby a prodeje podle výše uvedeného patentu pro politické okresy Jihlava, Třebíč, Moravské Budějovice a Znojmo, za což Prášilovi přináležela odměna 5 československých korun z každých 1000 vyrobených dutých cihel, změněný později na paušální poplatek 5000 korun ročně. Manfred Collalto se zavázal výrobu provozovat a udržovat po následujících deset let. Za to ovšem ani blanenská firma K. & R. Ježek neměla právo dodávat Prášilem vynalezený lis do smlouvou chráněných okresů, limitována však nijak nebyla pro zájemce z regionů ostatních.

Zavedení výroby nových cihel nebylo zdaleka bez problémů. První stroj se neosvědčil a investice do druhého – tentokrát již lepšího – byly vysoké, nelehké též bylo vybudovat síť zástupců, kteří měli přesvědčovat zákazníky ke koupi této novinky, k níž panovala pochoptitelná nedůvěra.²⁵ Odbyt byl proto v prvních letech malý, cihelnu též táhla k zemi povinně vyplácená dohodnutá částka z vyrobených (nikoliv prodaných) cihel Prášilovi a především hospodářská krize. Nicméně nakonec se dutá cihla prosadila, a to nejen v odbytu, raketově odstartoval i zájem o výrobu Jestavek v ostatních cihelnách v okolí a o jejich napodobování podobnými patenty. V dubnu 1933 tak informuje firma K. & R. Ježek v Blansku okříšskou cihelnu o zájmu firmy Antona Widmanna-Sedlnického z blízkých Luk nad Jihlavou o revolverový lis na duté cihly, zájem o totéž projevila o rok později i jihlavská firma architekta Augusta Oesterreichera.²⁶ Zvýšený odbyt vedl v červenci 1935 k zakoupení dalšího lisu pro cihelnu v Uherčicích. Zájem o výrobu Jestavek ředitelství collaltovských statků v Brtnici kvitovalo nabídkou hotových cihel, z pochopitelných důvodů však nebylo ochotné k přenechání podílu na patentu a tím i práva k výrobě cihel v jiných cihelnách. To ovšem podnítilo vznik podobných patentů a počátek výroby jiných, Jestavkám podobných cihel. V březnu 1937 tudíž začala cihelna zmíněného hraběte Widmanna v Lukách vyrábět z pěti stran uzavřené duté cihly pod značkou VOMA.²⁷ Pro nemožnost domluvy s ředitelstvím collaltovských statků v Brtnici učinila předtím zřejmě pokusy domluvit se se samotným Prášilem, ten sice souhlasil s případným dodáním patentovaného lisu do Luk,²⁸ jelikož však

23 Srov. JANČÁLKOVÁ, B.: *Nástin dějin firmy K. & R. Ježek*, s. 11–14.

24 MZA, G 169, inv. č. 179, kart. 389. Zpráva o přezkoušení.

25 Firmě K. & R. Ježek v Blansku o tom v dopise z 30. 5. 1936 zpětně referoval ředitel cihelny (MZA, G 169, inv. č. 179, kart. 389, fol. 147–8).

26 Tamtéž, fol. 175 a 179.

27 Tamtéž, fol. 337. K historii cihelny v Lukách viz SVĚŘÁK, Vlastimil: *Počátky cihelny v Lukách nad Jihlavou*, Loucký zpravodaj 1, 2013, s. 18–20.

28 MZA, G 169, inv. č. 179, kart. 389, fol. 132.

byl vázán s Collalty smlouvou, jeho souhlas měl být jen pobídkou centrálnímu ředitelství, které na ni nereagovalo. Obdobný zájem vyjádřil i ing. Cenek, ředitel městských podniků v Jihlavě.²⁹ Ostatně konkurence nerostla pouze na Jihlavsku. Od roku 1932 byl patentově chráněn vynález jiného typu trojcihly z Ústí nad Orlicí, prodávala se pod názvem ERO,³⁰ samo ředitelství okříšské cihelny se vyjadřuje ke konkurenci cihel HELI,³¹ v Dobroníně prodával Václav Morkus duté cihly usazované patentovaným držákem pod značkou ARIS-TOS.³² Cihelna v Brně-Židenicích zase začala vyrábět cihlu JESTAV ovšem pod vlastní značkou DNĚSTAV a dostala se proto do sporu s ostatními závody brněnského kartelu.³³

Za rozšíření výroby a prodeje jiných, logem JESTAV neoznačených – i když jinak často zcela identických – cihel v smlouvou chráněném regionu samozřejmě nebyl odpovědný Prášil. Ten naopak vyvíjel snahy o rozšíření okříšského provozu do okolních cihelen. V říjnu 1937 tak Centrálnímu ředitelství velkostatků Collalto v Brtnici nabídl zprostředkování koupě i rozšíření okříšského provozu do hospodářskou krizí uprázdňené cihelny v Třebíči, ředitelství však nereagovalo a cihelnu koupil pražský architekt Kilián.³⁴ Prášilovi se alespoň podařilo zařídit drobné modernizace v Okříškách. V těžké hospodářské situaci třicátých let se mu sice nepodařilo prosadit založení železniční vlečky k cihelně, ještě v roce 1940 se kvůli tomu 57 % zboží expedovalo povozy, 34 % autem a pouhých 9 % vagony,³⁵ ale od 200 metrů vzdáleného ložiska hlíny se do budovy cihelny hlína začala dopravovat překlopnými vozíky na kolejích o rozchodu 600 mm. V roce 1934 vymohl zavedení elektrického osvětlení, jelikož topiči si na zhasínání slabého světla opakovaně stěžovali.³⁶ Staral se též o strojní vybavení: kromě dvou patentovaných lisů Jestav se při výrobě běžných cihel pracovalo na pásovém lisu. Kruhová pec o 16 komorách a objemu 539 m³ a průměrném výpalu 9–10 komor za týden byla srdcem cihelny, k pohonu strojů sloužil parní stroj, od konce třicátých let se sice uvažovalo o elektrifikaci, ta ale nebyla provedena.³⁷ Prášil též usiloval o koupi korečkového rypadla, které by stejnoměrněji promíslo těženou hlínu, zvýšilo bezpečnost a uspořilo výrobní náklady,³⁸ zajistil si předem jeho koupi u pražské firmy Orenstein a Koppel, centrální ředitelství však koupi zamítlo. Jako důvod zamítnutí Prášilových zlepšovacích aktivit byl uváděn opakovaně nedostatek peněz a konkurence cihelen v Jaroměřicích, Moravských Budějovicích, Třebíči, obou cihelen v Jihlavě a malé cihelny v Čichově.

Opakovaně propočítávané náklady skutečně ukazují, že zatímco běžné cihly byly prodávány se ziskem, Jestavky se kvůli silné konkurenci prodávaly téměř za výrobní náklady. Problémem ovšem bylo, že běžné cihly šly na odbyt stále méně a stále více se stavělo

29 Tamtéž, fol. 125.

30 HOFFMAN, Michal: *Historická dutinová tvárnice – trojcihla ERO z Ústí nad Orlicí*, iMATERIÁLY.cz, 2019, cit. 25. 8. 2020: https://www.imaterialy.cz/rubriky/materialy/historicka-dutinova-tvarnice-trojcihla-ero-z-usti-nad-orlici_46491.html.

31 MZA, G 169, inv. č. 179, kart. 389, fol. 147–8.

32 MZA, F 16, inv. č. 665, kart. 1031, fol. 475.

33 Srov. *Venkov, orgán České strany agrární*, roč. 31, č. 172, 1936, s. 5.

34 MZA, G 169, inv. č. 179, kart. 389, fol. 117.

35 MZA, F 16, inv. č. 665, kart. 1031, fol. 355–362: Dotazník odborné skupiny cihlářského průmyslu.

36 MZA, G 169, inv. č. 179, kart. 389, fol. 374.

37 MZA, G 169, inv. č. 398, kart. 318, fol. 1–2.

38 MZA, F 16, inv. č. 665, kart. 1031, fol. 426.

pouze z Jestavek, cihelna jich tak například za rok 1937 vyrobila 1 047 150 kusů, oproti 127 600 strojově vyráběných běžných cihel, jejichž prodej zdaleka nebyl vysoký.³⁹ Tisíc kusů Jestavek se přitom prodávalo za 390 korun, stejný počet obyčejných cihel za 265 korun. Ovšem téměř každý stavitel se snažil pod pohrůžkou nákupu konkurenčních cihel bez loga JESTAV vyjednat cenu nižší, prodávalo se proto obvykle za 330 a 200 korun. Šetřit se ředitelství snažilo různě – vystoupením z *Jednoty pro zvelebení průmyslu cihlářského*, která si účtovala příliš vysoký poplatek za členství, odprodejem málo používaného strojního zařízení či topením vysokým místem uhlím. Úspora ale nikdy nebyla taková, jak se plánovalo. Z *Jednoty* nakonec cihelna nevystoupila, ale roční členský příspěvek jí byl snížen ze 450 na 360 Kč, demontáž s odvozem prodáváných strojů nakonec spolklá obrovské sumy, pouze na vytápění se skutečně ušetřilo.

Co se nákladů na zaměstnance týče, nebyly nijak závažné. Vysočina byl chudý kraj a najít dělníky nebylo nesnadné, byli obvykle z Okříšek a okolí, ale i z Brtnice a dokonce z Černé u Měřína.⁴⁰ Po celý rok cihelna zaměstnávala kromě Prášila ještě řidiče automobilu Staňka, jejím ředitelem byl nejprve ředitel brtnické správy statků. V zimě na těžbě hlíny, nakládece a vykládce do pece pracovalo 5 dělníků, v létě se však najímal velký počet sezónních dělníků, v cihelně tak například v létě 1933 pracovalo 60 osob, z toho 24 žen.⁴¹ 21 osob byli plně zaměstnaní dělníci, zbytek byl najímaný pouze na část pracovních hodin, syrové zboží se vyrábělo od dubna do konce září. Zatímco například v roce 1939 měl ředitel roční příjem v hotovosti ve výši 16 800 + 1 532 korun v deputátech (mléko, otop, místnost ve správní budově), Prášil dostával včetně svého podílu z vyrobených cihel ročně 20 800 + 1 806 na deputátech, mnohem hůře placený řidič Staněk měl roční příjem 3 800, avšak měl zajištěný byt a 5 041 korun na deputátech (obilí, brambory, hrách, mléko, osvětlení).⁴² Průměrná hodinová mzda dělníků byla pro muže 2,50 Kč pro ženy a chlapce, kteří pomáhali s těžbou a u výtahu, 1,40 Kč.⁴³ Pracovalo se 6 dnů v týdnu.

Přes problémy se vzrůstající konkurencí lze říci, že Jestavky byly tím, co cihelnu udrželo po dobu hospodářské krize. Jejich zavedení a propagace byly sice drahé, ale zájem po celá třicátá léta vzrůstal. Cihelna tak sice dvakrát krátkodobě zastavila výrobu (v roce 1933 a 1934) a znovu ji spustila, to ale v porovnání s konkurenčními podniky nebyla nikdy pro ekonomiku podniku smrtelná rána. Cihelna v Moravských Budějovicích v letech 1933–1936 zastavila z hospodářských důvodů výrobu úplně,⁴⁴ její konkurentka v Jaroměřicích nad Rokytnou v roce 1931 vyhořela, třebešská cihelna zkrachovala. Nejinak na tom byly ostatní typy podniků v okolí: například sklárna v Dolním Smrčném mezi lety 1930–1932 zastavila provoz, pro stavbu silnice do Bransouze se hluboko do dluhů propadla sama obec Brtnice.⁴⁵ Od druhé poloviny 30. let však začala právě zavedeným Jestavkám vzrůstat konkurence. Právě proto v roce 1937, kdy již krize opadla a bylo třeba myslet na kroky k většímu odbytu a rozvoji, přichází do cihelny v roli ředitele Eduard Mensdorff-Pouilly.

39 MZA, F 16, inv. č. 664, kart. 1032. O rok později to bylo 1 054 600 Jestavek a 132 600 obyčejných cihel.

40 Viz výplatní listiny MZA, F 16, inv. č. 669, kart. 1032.

41 MZA, F 16, inv. č. 665, kart. 1031, fol. 587.

42 MZA, F 16, inv. č. 670, kart. 1032, nefol.

43 MZA, F 16, inv. č. 669, kart. 1031.

44 Srov. VLK, František: *Městská cihelna*, Vlastivědný sborník Moravskobudějovicka 5, 2019, s. 173–184.

45 JANÁK, Jan a kol.: *Dějiny Brtnice*, s. 264–269.

Cihelna a hrabě Mensdorff-Pouilly

Jak již bylo řečeno, Eduard, šesté dítě (čtvrtý syn) literárně i politicky činného hraběte Alfonse Vladimíra Mensdorff-Pouilly se s Collalty spřiznil svatbou s nejstarší dcerou knížete Manfreda, Giseldou. Zpočátku spolu oba manželé žili ve Staatzu⁴⁶ a Boskovicích, hlavním sídle Eduardova rodu. V roce 1927 se však usadili na zámku v Kněžicích, ležících 7,5 kilometru od okříšské cihelny. Apanáž manželskému páru vyplácel Giseldin otec – od roku 1927 nejprve 5 000 československých korun, později pak 7 000 a 9 000 korun.⁴⁷ Bez této apanáže tchána by byl provoz kněžického zámku nemyslitelný, minimálně ve dvacátých a třicátých letech lze proto říci, že se hrabě Eduard spíše přizpůsobil Collaltům, než že by se Giselda přivdala k Mensdorffům, ostatně i rejstříky ulovené zvěře udávají maso dodané do Kněžic jako maso paní hraběnky, nikoliv hraběte Mensdorffa.⁴⁸

Manfred proto Eduarda požádal o převzetí správy okříšské cihelny, na niž dosavadní správce okříšského statku Štohanzl nestačil. Eduard sice nejprve odmítl, vzápětí však situaci kněžického zámku, který začínal pro rodinu s pěti dětmi být příliš drahý, ještě jednou zvážil, nabídku přijal a v cihelně se pustil se vši vervou do práce. V první řadě se pokusil řešit situaci konkurenčního boje. Firma K. & R. Ježek žádala sjednocení formátu dutých cihel. Zatímco totiž podniky mimo chráněnou oblast Vysočiny vyráběly rozměr 25 × 14 × 12 cm, okříšská cihelna trvala na formátu 25 × 12 × 12 cm, na nějž byla zvyklá a pro který měla i několik vík k lisu.⁴⁹ Tomu sice hrabě Mensdorff odolal a prosadil si původní formát, Ježkovi ale dále požadovali povolení k dodávání svých patentovaných lisů na Jestavky i do chráněných oblastí, jmenovitě do Luk a Jihlavy. Argumentovali tím, že případní zájemci si mohou koupit lis neoriginální u jiné firmy.⁵⁰ Eduard takové plošné povolení nejprve odmítl, zřejmě však uvažoval o domluvě s jednotlivci. S Widmannem se chtěl domluvit na přenechání práva vyrábět originální Jestavky pod podmínkou účasti na poplatku, který dostával Prášil. S takovou nabídkou však již přišel pozdě. Hrabě Widmann ji odmítl s tím, že by pro něj znamenala jenom finanční zátěž a že raději bude pokračovat v již započaté výrobě cihel VOMA, které se od Jestavek lišily sice nepatrně, ale nebyly zatíženy patentním poplatkem.⁵¹ Okříšky tak Lukám musely přenechat spádové obce Puklice, Komárov, Střížov a Přímělkov. Na základě toho hrabě Mensdorff požadavkům firmy Ježek v roce 1938 povolil. Ustoupil z požadavku chráněného rajonu a dovolil Ježkovým dodávat lisy na Jestavky i ostatním cihelnám na Vysočině, ovšem výměnou za výraznou slevu na 36

46 Staatz je městečko v Dolním Rakousku, 10 km od Laa an der Thaya. Z tamního zámku dnes zůstaly pouze sklepy a ruiny, pouze křídlo, které sloužilo služebnictvu, dodnes stojí, zbytek vypálila Rudá armáda. Nad městem se však na kopci pne zřícenina starého hradu a v původně zámeckých sklepech se dosud pořádají vinné slavnosti.

47 O 5 000 korunách se na základě svědectví pamětníků zmiňují VEČEŘA, Jan – ONDRÁČEK, Antonín – PEJCHAL, Ota: *Kněžice*, Kněžice 1994, s. 108. V dopisech dokumentujících vyřízení závěti knížete Manfreda v roce 1941 se uvádí apanáže 7 000 a 9 000 (srov. MZA, G 169, inv. č. 439, kart. 32, fol. II). Obdobné, i když nižší, částky vyplácel kníže Manfred i ostatním dcerám (MZA, G 169, inv. č. 260, kart. 369, fol. 23).

48 MZA, F 19, Ústřední ředitelství collaltovských velkostatků, kniha 4452.

49 MZA, F 16, inv. č. 665, kart. 1031, fol. 543.

50 MZA, G 169, inv. č. 179, kart. 389, fol. 125. Někteří tak také skutečně činili, Ježek uvádí příklad lisu na neznačkové duté cihly, který v Praze místo u něj pořídila třeštská firma Podzimek.

51 Dopis Ernesta Widmanna-Sedlnického v tomto znění je datován 7. 4. 1937 (srov. MZA, G 169, inv. č. 179, kart. 389, fol. 130).

automatických příkladačů. Počítal jednak s úsporou paliva, jednak však i s větším množstvím vyrobených cihel, neboť poptávka rostla. Odbýt se totiž našel v Jihlavě, kde městská cihelna v konkurenci s větším podnikem Emila Seidnera v Dřevěných Mlýnech⁵² neměla z čeho vyrábět a kde byl o okříšské tvárnice zájem. Jestavky se též uplatnily při dostavbě věži kostela v Přibyslavicích, Prášil sehnal zakázky až v Bechyni, poptávka přicházela z Jaroměřic nad Rokytnou, Počátek, dokonce i z Brna.

Záhy tak začal lis na duté tvárnice pracovat u Antonína Kiliána, majitele původní třebíčské cihelny Františka Brázdy na Palackého ulici č. 112, hrabě Mensdorff ovšem do cihelny jezdil kontrolovat cenu, Prášil zase výrobu.⁵³ Avšak se zavedením automatických příkladačů vznikaly jen potíže, které se táhly celý rok. Měly totiž fungovat na hodinový stroj, ten však na ně byl příliš slabý a cihelna nebyla elektrifikována. Příkladače tak za rok 1939 neušetřily nic, protože větší část roku byly mimo provoz nebo fungovaly špatně. Firma Ježkových zprvu odmítala refundaci, teprve telefonický rozhovor s Eduardem Mensdorffem a vyjádření nechuti k další spolupráci ji pohnulo k nabídce vrácení celé platby za montáž i výrobu.⁵⁴ Celá anabáze ukázala nutnost budoucí elektrifikace podniku.

Cihlářství hraběti nicméně rychle přirostlo k srdci. Jeho manželka psala v roce 1939 otci, že Dodo (tedy Eduard) tráví v Okříškách všechnen čas, těší se na cihly vyvezené z pece a doufá ve skvělou sezónu,⁵⁵ sám Eduard pak v roce 1942 psal svému švagrovi Oktaviánovi, že se mu cihelna i cihlářské řemeslo zalíbily.⁵⁶ Avšak doba lásce k cihlám i obchodnímu talentu příliš nepřála. Hraběti a jeho rodině příliš neublížil začátek války v září 1939. Jak on, tak jeho žena se hlásili k německé národnosti, v cihelně nebyli dlouhodobě zaměstnávání Židé, cihelna byla soukromým majetkem knížete italské národnosti, jehož mladší syn před vypuknutím války prokazatelně sympatizoval s italským fašismem. Již před vypuknutím války se však Giselda s dětmi i matkou Theklou odstěhovaly z Kněžic a usadily se v Jihlavě, kde se zabydlely v prvním patře pronajaté vily Budischowsky na Ahorngasse č. 1,⁵⁷ nad městskou částí Dřevěné Mlýny (Holzmühl). Eduard sám přes týden pobýval v okříšském zámku, kam jej rodina často přijížděla navštívit vlakem.⁵⁸

V dubnu 1939 se podařilo zvýšit cenu za Jestavky na 450 Kč za 1 000 kusů a stejné množství obyčejné cihly na 265 Kč, avšak mzdy se oproti roku 1937 zvýšily o 26,5 %, ⁵⁹ cenový vzestup tak znamenal pouhé dorovnání nákladů. Vzhledem k odbytu bylo též nutné

52 Zatímco menší, původně k planderským statkům patřící cihelna ležela severněji, blíže parní pile, dnešnímu objektu firmy Kronospan, Seidnerův daleko větší konkurenční podnik zabíral celé místo pozdější sodovárny, dnešního hřiště TJ Sokol Bedřichov a dnešních objektů firmy Leube Beton. Po roce 1945 byl zrušen, menší část byla přeměněna v cementárnu.

53 Tamtéž, fol. 580; k Prášilovým návštěvám Třebíče viz výplatní listy (a v nich proplácené cestovné) – MZA, F16, inv. č. 669, karton 1032.

54 MZA, G 169, inv. č. 189, kart. 389, fol. 74.

55 MZA, G 169, inv. č. 398, kart. 318, fol. 1.

56 MZA, G 169, inv. č. 260, kart. 396, fol. 182.

57 Dnes Dělnická ulice č. 1. Vila je dnes centrální budovou a ředitelstvím Dětského domova se školou a střediska výchovné péče.

58 MENSdorFF-POUILLY, Giselda: *Erinnerungen*, Band 2, str. 173–5 (San Salvatore, soukromý archiv hraběnky Isabely Collalto-de Croÿ).

59 Kalkulaci nákladů spolu s žádostí k Cenovému úřadu v Brně podával hrabě Mensdorff 21. srpna 1939 (MZA, G 169, inv. č. 189, kart. 386, fol. 464).

uvažovat o zlepšení a rozšíření, cesta na Heraltice byla proto zpevněna na vlastní náklady postaveným můstkem, na konci roku 1939 byla dále zahájena stavba další sušárny,⁶⁰ která byla dokončena o rok a půl později. Jestavek se za stejný rok vyrobilo 1 054 600 kusů, avšak jak si hrabě Mensdorff poznamenal v součtu, prodalo by se bývalo „jednou tolik“.⁶¹

Náhla smrt jednadsmesátiletého majitele velkostatků knížete Manfreda 22. července 1940 znamenala dědictví všech moravských statků pro dosavadního správce brtnického panství – Oktaviána Collalto, pro cihelnu se tím ale příliš nezměnilo. Ve válečné situaci daleko větší problémy nadále narůstaly s dodávkami uhlí, bez něhož nebylo možné cihly vypalovat. Jen samotné vypalování ročně spotřebovalo 4 230 q hnědého uhlí, parní pohon strojů potom 1 300 q hnědého uhlí a 1 260 q koksů. Opakované urgencye a žádosti v podstatě nevyřešily nic, Prášil ovšem nesložil ruce do klína a začal pracovat na novém patentu – nepálené cihle. Šlo o nový postup, jímž by bylo možné smíšením písku a hlíny s aditivem vytvořit cihlu, kterou by již vypalovat nebylo nutné; základem však bylo dobré promísení surovin. V dubnu 1941 Prášil odeslal žádost o uznání nového patentu do Berlína, v Praze nechal provést tepelné, zátěžové a zvětrávací zkoušky s uspokojivým výsledkem, zároveň však dodal v dopise jihlavskému Oberlandratu, že v testech je třeba pokračovat.⁶² Celá informace o patentu totiž měla především podepřít požadavek dodávky uhlí, kterého se strojům již kriticky nedostávalo. K zahájení výroby nového typu nepálené cihly bylo navíc třeba nového stroje, oslovena byla opět firma K. & R. Ježek v Blansku s požadavkem na výrobu formy, ta ovšem neměla ocel, používanou v té době přednostně pro válečné účely. Celý projekt byl proto odložen k dokončení na lepší časy. Ty však během války již nastat neměly. V roce 1942 byla sezóna zahájena začátkem dubna, avšak již 30. dubna přišel příkaz k zastavení závodu podle vládního nařízení č. 133/42 Sb. o přizpůsobení průmyslu, obchodu a živností válečným poměrům.⁶³ Protože pec ještě neběžela, zastavení proběhlo okamžitě, ke stejnému dni. Práce v cihelně již do konce války obnoveny nebyly, probíhala pouze údržba, z počátku roku 1945 se například dochovala Prášilova žádost o koupi térové krytiny na zatékající střechu.

Zastavení prací znamenal pro hraběte Mensdorffa konec s jeho funkcí ředitele okříšského závodu, v témže roce se však nečekaně stal spolumajitelem nejstaršího majetku rodu Mensdorff-Pouilly – Nečtin. Jeho nejstarší bratr Alfons Karl totiž v roce 1942, když se majetek rodu měl dostat pod nucenou správu,⁶⁴ nečtinské panství (*Preitenstein*) převedl na Eduarda a nejmladší sestru Sophii, kteří přijali říšské občanství: Nečtiny se totiž ocitly mimo protektorát, v Německé říši.⁶⁵ Eduarda nečekaný majetek jistě potěšil, v Nečtinách

60 Stavitelem byl okříšský mistr Robert Skála, celkový náklad na její stavbu byl 10 607 Kč (MZA, G 169, inv. č. 179, kart. 389, fol. 340).

61 MZA, F 16, inv. č. 665, kart. 1031, fol. 460.

62 MZA, F 16, inv. č. 665, kart. 1031, fol. 724–6.

63 Šlo o nařízení na základě předchozího nařízení říšského protektora v Čechách a na Moravě ze dne 12. prosince 1940. Zastavené podniky měly pro udržení provozní pohotovosti nárok na poskytnutí příspěvků z fondu vzájemné hospodářské pomoci; cihelna za období květen až prosinec 1942 požádala o částku 30 908 korun.

64 Tak se též stalo, viz ŠVAŘÍČKOVÁ-SLABÁKOVÁ, Radmila: *Šlechtic. Příklad Huga Mensdorffa-Pouilly*, in: FASORA, Lukáš (ed.): *Člověk na Moravě ve druhé polovině 20. století*, Brno 2011, s. 13–37.

65 ČERVENKA, Vladimír: *Velkostatek Nečtiny (1592) [1611]–1942. Inventář*, Nepomuk 2017, s. 19.

Výroba cihel Jestav v okříšské cihelně (počátek 40. let 20. století). MZA Brno, G 169 Rodinný archiv Collaltů, karton 467, inv. č. 516.

se rodina následně často zdržovala, v říjnu 1945 odtud utekli za velmi pohnutých okolností (nejstarší dcera Leopoldine čekala třetí dítě a byla ve vysokém stupni těhotenství, sama Giselda přejela hranici na střeše vlaku) do Německa.⁶⁶

Závěr

Cílem této práce bylo sledovat osudy jedné cihelny v majetku rodu Collalto v Okříškách. Nebyla zvolena náhodně: na rozdíl od řady konkurenčních podniků v okolí i jiných cihlen v majetku rodu Collalto se totiž okříšská cihelna v roce 1931 stala rodištěm dutých tvárnic Jestav, které se následně díky zdejší výrobě rozšířily natolik, že se počátkem čtyřicátých let na Vysočině stavělo téměř výhradně z nich.⁶⁷ Práce se soustředila na období třiceti let od vzniku podniku (v důsledku snahy Collaltů konkurovat okolním kruhovým cihelnám), přes její umístění právě v Okříškách namísto větších center velkostatků, prosazení výroby

⁶⁶ MENSCHDORFF-POUILLY, Giselda: *Erinnerungen*, Band 2, str. 245–250 (San Salvatore, soukromý archiv hraběnky Isabely Collalto-de Croý).

⁶⁷ O tom referuje hrabě Menschdorff v dopise firmě K. & R. Ježek z 11. června 1940 (MZA, F 16, inv. č. 665, kart. 1031, fol. 543).

duťých cihel Jestav oproti klasickým cihlám, konkurenční zápas vedený s ostatními podniky v okolí, které se snažily patent na duté cihly obcházet a napodobovat, a konečně na její spojení s osobou Eduarda Mensdorff-Pouilly, který zde v roli ředitele figuroval posledních pět let jejího provozu. Vznik i provoz cihelny byl zasazen do kontextu rodové situace Collaltů i rodové větve Mensdorffů hraběte Eduarda, neboť obě osudy cihelny významně ovlivnily, oboje však bylo pojednáno pouze do míry, která se okříšského závodu týká. Text se také snažil zdůraznit výjimečné štěstí, které Collaltové měli při volbě cihlářského mistra a správce Josefa Prášila. Díky němu a jím vynalezeným cihlám Jestav cihelna přežila hospodářskou krizi třicátých let, díky němu mohla ve válečném období za nedostatku uhlí pro pece připravit projekt nepálených cihel. I když druhý jmenovaný projekt byl dotažen teprve po roce 1946, kdy se už cihelna dostala do majetku státu – byl pořízen mlýn na hnětení hlíny pro jejich výrobu, bylo zakoupeno korečkové rypadlo a došlo k elektrifikaci – Prášil cihelně i Collaltům prokázal nedocenitelnou službu.

Všechn moravský majetek včetně okříšské cihelny byl Oktaviánu Collalto zkonfiskován po skončení války na základě dekretu prezidenta republiky č. 12/1945. K první konfiskaci došlo 11. července 1945 vyhláškou ONV v Jihlavě, tehdy byl považován za majetek německý. Proti tomu kníže Collalto protestoval s námitkou své italské národnosti, v prosinci téhož roku byl proto konfiskační výnos na základě rozhodnutí ZNV v Brně změněn: Oktavián byl označen za italského fašistu a nepřítele republiky. 20. února 1946 byl na základě vyhlášky č. A-368/46 majetek zkonfiskován podruhé a národním správcem byl jmenován ing. Krupica. Oktaviánovo odvolání bylo 10. října 1946 zamítnuto. Žádost o restituci majetku po roce 1989 byla pro děti knížete Oktaviána předem vyloučená, potenciální restituenti museli totiž prokázat, že jim nejpozději v roce 1953 bylo vráceno čs. státní občanství, což v případě Collaltů – s výjimkou knížete Emanuela mezi lety 1918–1924 vždy italských občanů – činilo jakoukoliv žádost bezpředmětnou.⁶⁸ Výroba cihel v Okříškách skončila až v roce 1974, na místě cihelny je dnes sklad a prodejna staviv.

Adresa autora:

Mgr. Jan Koumar, Ph.D., Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy, Pátkova 2137/5, 182 00 Praha 8 – Libeň, e-mail: jan.koumar@gmail.com

⁶⁸ K úvahám o restitucích i náhradě pro rod Collaltů poskytnutí italským státem, viz MORO, Pierandrea: *Collalto. Storia di un casato millenario*, Roma 2018, s. 138–139.